

ЦІНІСНО-СВІТОГЛЯДНА РОЛЬ КАТЕГОРІЇ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО» У ФОРМУВАННІ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

VALUE-WORLDVIEW ROLE OF THE CATEGORY “CIVIL SOCIETY” IN THE FORMATION OF THE CONCEPTUAL AND CATEGORICAL APPARATUS OF ADMINISTRATIVE LAW

Федорук Н.С., к.ю.н.,
доцент кафедри публічного права

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Стаття присвячена обґрунтуванню змісту категорії «громадянське суспільство» з точки зору західної традиції права, де демократична соціальна держава завжди є елементом громадянського суспільства, а саме, найвищою формою його організації. Впровадженню таких ідей в сучасну доктрину адміністративного права заважає етатистське уявлення про громадянське суспільство, наслідком домінування якого є протиставлення громадянського суспільства і державної влади як різних, навіть, антагоністичних елементів соціуму (що знаходить відображення у практиці правозастосування та правореалізації). Протиставлення держави і громадянського суспільства у вітчизняній юридичній науці обґрунтовується діалектичними закономірностями їх взаємодії, які відображають правову дійсність недемократичних держав – коли має місце спротив громадянського суспільства державі та боротьба цінностей, які кожен з них відстоює. Західна традиція пропонує інші методологічні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, де держава є елементом системи спільнот різного рівня, які складають конкретне суспільство, що передбачає наявність легітимної (тобто визнаної всіма спільнотами) державної публічної влади та застосування права як основного засобу комунікації держави з громадянами та іншими суб'єктами. Система у такому випадку є сукупністю пов'язаних частин, які мають взаємну залежність і які об'єднані якимось загальним критерієм. Таким загальним критерієм, який об'єднує систему в єдине ціле, і постають спільні цінності (вони ж і спільні риси) демократичної соціальної держави і громадянського суспільства: визнання ідеї верховенства права; послідовний захист прав і свобод людини і громадянина; визнання демократичних і гуманістичних цінностей; визнання невід'ємних індивідуальних прав людини та ін. Впровадження в сучасне адміністративне право західної концепції взаємодії держави і громадянського суспільства тісно пов'язане з не тільки з формуванням якісно нових відносин між органами державної влади і громадянами, діяльність яких повинна набувати ознак сервісного, тобто обслуговуючого, характеру, а і з можливістю громадян впливати на прийняття державних рішень, що не може не відобразитись на формуванні змісту адміністративного законодавства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, право, понятійний апарат, людиноцентризм, цінності права, правова доктрина.

The article is devoted to substantiating the content category of “civil society”; in terms of the Western tradition of law, where a democratic welfare state is always an element of civil society, namely, the highest form of its organization. The statist view of civil society hinders the introduction of such ideas into the modern doctrine of administrative law, the dominance of which is the opposition of civil society and state power as various, even antagonistic elements of society (reflected in law enforcement and law enforcement). The opposition of the state and civil society in domestic jurisprudence is based on dialectical laws of their interaction, which reflect the legal reality of non-democratic nations – when there is resistance from civil society to the state and the struggle for values that each of them upholds. The Western tradition offers other methodological interaction principles between the state and civil society. While the state is part of a system of communities of different levels, constituting a particular society, providing legitimate (i.e. recognized by all communities) public authority and law as the essential means of communication with citizens and other entities. The system at this point is a set of related parts that are interdependent and which are united by some common criterion. Such a general criterion unifies the system into a single whole, and there are overall values (they are also commonalities) of a democratic welfare state and civil society: recognition of the idea of the rule of law; consistent protection of human and civil rights and freedoms; recognition of democratic and humanistic values; recognition of inalienable individual human rights, etc. The introduction into modern administrative law of the Western concept of interaction between the state and civil society thoroughly linked with the formation of qualitatively new relations between public authorities and citizens, whose activities should acquire signs of service, i.e. service, nature. As well as the citizens' ability to influence making state decisions, which cannot help but reflecting in the formation of the content of administrative legislation.

Key words: civil society, state, right, conceptual apparatus, anthropocentrism, values of law, legal doctrine.

Постановка проблеми. Впровадження в сучасне адміністративне право ціннісно-світоглядних орієнтирів людиноцентризму та демократії неможливе без врахування ціннісних ідей громадянського суспільства, яке в розвинутих демократичних країнах є тим «середовищем», яке у великій мірі визначає засади взаємовідносин особи, суспільства та публічної влади. Впровадженню таких ідей в сучасну доктрину адміністративного права, на нашу думку, заважає ряд хибних світоглядних уявлень про саму сутність громадянського суспільства та співвідношення його із державою (чи, скоріше, про роль і місце держави у громадянському суспільстві). Найбільш етатистським уявленням про громадянське суспільство, яке має місце в сучасній юридичній науці, є отождолення його із діяльністю громадських рухів, громадських організацій та політичних партій. Тобто під громадянським суспільством розуміють фактично об'єднання громадян по інтересам, які в певній мірі можуть брати участь в управлінні державними справами (звичайно, в тій мірі та у спосіб, які їм дозволяє держава) [1, с. 132–136; 2, с. 480–494]. На нашу думку, таке тлумачення громадянського суспільства

власне і підтверджує його відсутність по причині недемократичного характеру самої держави, в якій сам факт громадянського суспільства або заперечується, або перевернується на формальність: держава сама «призначає» що є громадянським суспільством та у яких формах може реалізовуватись його діяльність.

Аналіз досліджень і публікацій. Питання ціннісно-світоглядного впливу категорії «громадянське суспільство» на сучасну доктрину адміністративного права сьогодні є предметом спеціального дослідження лише окремих вчених-адміністративістів (наприклад, В.М. Бевзенка, Р.С. Мельника). Тому таке дослідження проводилось переважно на підставі аналізу праць вітчизняних та зарубіжних теоретиків та філософів права, таких, як: О.М. Бандурки, М.І. Козюбри, П.М. Рабіновича, В.М. Селіванова, О.Ф. Скакун, І.Л. Честнова, Ш. Авіньєри та ін.

Мета статті. Обґрунтувати зміст категорії «громадянське суспільство» з точки зору західної традиції права, де демократична соціальна держава завжди є елементом громадянського суспільства, а саме, найвищою формою його організації. Цінність та значення такого розуміння цієї

категорії для сучасного адміністративного права полягає в тому, що за такої умови право є не продуктом державної влади, спрямованим на впорядкування та управління суспільством, а засобом її регулювання та обмеження.

Виклад основного матеріалу. Громадянське суспільство у західній цивілізації є невід'ємною складовою забезпечення добробуту людини і високого стандарту життя. Упродовж кількох століть покращення умов життя людини в Європі супроводжується сталим посиленням демократичних соціальних норм, гарантією прав людини та поступовим усуненням насилля й політичного авторитаризму. Громадянське суспільство – це така мережа стосунків між людьми, яка здійснюється передусім навколо визнання права людини у формах добровільної і солідарної взаємодоповнюваності рівних гідностей і можливостей для життя. Громадянське суспільство – це тип соціальності, що складається за участю інтелектуальної інтерпретації свободи, піднятої до значень прав людини, орієнтованих на усвідомлення неприпустимості насильства і примусу в усьому, що стосується організації спільного життя [3].

Становлення громадянського суспільства є результатом тривалого еволюційного розвитку людських спільнот, результатом якого є правовий характер держави, культурне становлення суспільства та перетворення підданих держави на вільних громадян [1, с. 130]. Світовий політичний розвиток доводить, що кожна країна на шляху до розвитку громадянського суспільства обирає свої історичні напрями, набуваючи власного досвіду. В одних випадках, як зазначає В.М. Селіванов, спокійний природний розвиток приватновласницьких відносин поступово привів до розвитку громадянського суспільства, яке, виходячи із своїх потреб та інтересів, формувало відповідну та необхідну йому організацію державної влади, яка з часом перетворилася у правову державу (наприклад, США). В інших випадках, навпаки, державна влада була використана в ході буржуазних революцій для руйнування феодальних інститутів, що і стало поштовхом для формування нових суспільних зв'язків і відносин і таким чином сприяло формуванню громадянського суспільства (наприклад, Франція) [4, с. 226-227]. Але у будь-якому випадку передумовою формування громадянського суспільства стало досягнення певного стану свідомості членів спільноти, який спонукав їх до пошуку нових методів та вимірів побудови соціальних зв'язків та нове усвідомлення сутності публічної влади взагалі, і держави, зокрема. Тобто, ніякій державі не можна ідею громадянського суспільства запровадити «ззовні». Члени конкретного суспільства повинні самостійно усвідомити необхідність почуватися насправді вільними громадянами, а не підданими держави і відповідно до цього вибудувати систему соціальних зв'язків та структур громадянського суспільства. Тобто повинна відбутися, неодноразово згадувана нами «трансформація сприйняття», поштовхом до якої має бути настання певного рівня розвитку спільної свідомості конкретного суспільства. Чи є об'єктивні підстави для таких змін суспільної свідомості в Україні? Розпад СРСР та створення незалежної України, яка проголосила рух у напрямку створення правової демократичної держави, хоча і були, на думку істориків, закономірними процесами, проте, для значної частини її населення ці події стали несподіванкою, і, відповідно, вона виявилась психологічно не готова до нових ідей та принципів демократичної держави та ринкової економіки. Значна частина громадян, які психологічно та економічно належали до патерналістської держави, опинилась в розпачі кинутій напризволяще дитини, яка вороже ставиться до необхідності самостійно нести відповідальність за своє життя. Так, на думку О.В. Петришина, саме відхід від психологічного сприйняття стереотипів взаємодії особи і держави є однією із основних перешкод побудови громадянського суспільства в Україні: «етатизм

радянської держави відносно своїх громадян призвів до психологічної залежності особи від держави. Опинившись після розпаду Радянського Союзу без цього надмірного піклування, багато громадян не змогли знайти своє місце у новій соціальній системі, сприйняти себе індивідами, реалізація потреб та інтересів яких передусім залежить від них самих. Це призводить до існування у суспільстві недостатнього рівня політичної та правової активності частини населення, що сподівається на чиюсь абстрактну допомогу» [2, с. 477]. Суттєвим поштовхом до формування соціально-психологічних передумов створення громадянського суспільства в Україні стали події Революції гідності, які значно збільшили частку людей, що відчули себе «громадянами, а не підданими держави». Проте наразі можна сказати що Україна знаходиться лише на шляху до формування моделі громадянського суспільства, притаманної розвинутих західним демократіям. Західний досвід продемонстрував, що демократичні інституції, ліберальні переконання та ринкова економіка мають шанс розвинути лише там, де таке громадянське суспільство формувалося століттями. Власне елементи такого громадянського суспільства відіграли провідну роль у поваленні комуністичного режиму у Східній Європі. У спільнотах, де такі елементи були достатньо потужними, посткомуністичний розвиток мав добрий початок; там, де вони були традиційно слабшими, посткомуністичний розвиток супроводжується вельми сумнівними шансами для формування демократичної структури [5].

Як уже зазначалося в попередніх розділах, визнання науковою спільнотою людиноцентристської доктрини як ціннісно-світоглядного орієнтиру сучасного адміністративного права, поки що не призвело до «трансформації сприйняття» більшістю дослідників поглядів на державу та її співвідношення з інститутами громадянського суспільства: вони досі лишаються етатистськими за своєю сутністю, а отже, такими, які не можуть об'єктивно дослідити соціальну природу та цінності громадянського суспільства.

Як розуміють сутність держави та публічної влади представники сучасної вітчизняної правової науки? Деякі вчені, продовжуючи радянські традиції, визнають державу як «суверенну, політико-територіальну організацію влади суспільства, яка виражає, узгоджує і забезпечує інтереси населення шляхом встановлення загальнообов'язкових правил поведінки за участю спеціальних органів управління та правового примусу, вирішує загальносуспільні справи і виступає суб'єктом міжнародно-правових відносин [6, с. 26]». Така держава асоціюється з «апаратом публічної влади (управління і примусу), який здатний за допомогою права робити свої веління загальнообов'язковими» [8, с. 35; 9, с. 30]. Проте більшість дослідників все ж дотримується більш ліберального розуміння сутності держави, зокрема, держава соціально-демократичної орієнтації розуміється як організація публічної влади більшості населення у суспільстві з різноманітними формами приватної та суспільної власності на засоби виробництва, яка постійно поліпшує умови для здійснення основних прав людини, прав нації та народу на засадах свободи, справедливості і солідарності [10, с. 51]. Юридичні норми в такій державі «забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спіранням, у разі потреби, на легальний примус» [11, с. 39], а сама держава «виступає як офіційний представник усього суспільства і забезпечує з допомогою спеціального апарату реалізацію своєї політики» [2, с. 78].

Об'єднує всі зазначені вище визначення те, що вони відповідають етатистському розумінню держави як вертикально-інтегрованої системи управління, що спирається на організоване фізичне, адміністративне, законодавче, ідеологічне та інше насильство, що має чітко виражену ієрархічну структуру з пірамідальним розподілом владних

повноважень і встановлює на території свого впливу певні правила (закони), які є обов'язковими до виконання.

В такій державі або взагалі не має місця для громадянського суспільства, або його інституції обмежені і повністю підконтрольні державі. Демократична соціальна держава завжди є елементом громадянського суспільства, а саме, найвищою формою його організації. В такій державі право є не продуктом державної влади, спрямованим на впорядкування та управління суспільством, а «засобом регулювання та обмеження державної влади» [12, с. 103], яке «створюється людьми для людської діяльності» [12, с. 48], а сама держава стає активним учасником творення права та гарантом належної реалізації правових норм.

Наслідком домінування державоцентристського світогляду в сучасній юридичній науці є протиставлення громадянського суспільства і державної влади як різних, навіть, антагоністичних елементів соціуму [13, с. 346–349; 14, с. 34; 15, с. 9–16]. Ідеєю автономного існування держави і громадянського суспільства проникнута навіть Затверджена Указом Президента «Національна стратегія розвитку громадянського суспільства» [16]: її зміст полягає у переліку заходів держави по сприянню і розвитку громадянського суспільства. Тобто саме держава вирішує якими заходами і у який спосіб його розвивати.

Варто відзначити, що у вітчизняній науці лунали думки про державу як складову громадянського суспільства, а не його антагоніста. Так, на думку Р.Ю. Римаренка держава є «політичною еманациєю» суспільства, належним чином оформленою і організованою. Як форма організації вона втілює у собі і відображає спільний інтерес суспільства, який зводиться, як мінімум до забезпечення безпеки суспільства, збереження його цілісності, незалежності, культурної індивідуальності та самобутності [17, с. 112].

Розуміння держави як одного із елементів системи громадянського суспільства дозволяє по-іншому розуміти суть і призначення держави в сучасному демократичному суспільстві, а також з інших методологічних позицій дослідити характер її взаємозв'язків з іншими її елементами (територіальними громадами, релігійними громадами, громадськими об'єднаннями, засобами масової інформації та ін.)

Протиставлення держави і громадянського суспільства у вітчизняній юридичній науці обґрунтовується діалектичними закономірностями їх взаємодії, де закони діалектики, власне, формують предмет теорії як спосіб зв'язку між категоріями, що є фундаментальними поняттями, які відображають різноманітні аспекти процесу розвитку [18, с. 227–233; 4, с. 238]. Чи є такий підхід хибним? Звичайно ні. Діалектичні закономірності взаємодії держави і громадянського суспільства відображають правову дійсність недемократичних держав – коли спротив громадянського суспільства державі та боротьба цінностей, які кожен з них відстоює, за певних історичних умов призводить або до перемоги держави над громадянським суспільством і вона стає тоталітарною, або до призводить прогресу і розвитку такого суспільства, а держава стає демократичною. Можна сказати, що ці закономірності описують сучасний стан таких відносин, зокрема, в Україні: тобто іде науковий опис фактів, що на даний момент мають місце. Яке ціннісне значення такого підходу? Розуміння держави як суб'єкта, який якщо не бореться, то як мінімум визначає місце та межі діяльності інституцій громадянського суспільства, обґрунтовує цінності державоцентризму. Якщо розглядати цінності як світоглядні орієнтири певного суспільства, такий підхід не відповідає ідеології людиноцентризму і, відповідно, не сприяє розвитку адміністративного права у цьому напрямку.

Західна традиція пропонує інші методологічні засади взаємодії держави і громадянського суспільства, розглядаючи її як елемент системи. Під терміном «система» слід

розуміти сукупність пов'язаних частин, які мають взаємну залежність і які об'єднані якимось загальним критерієм. При цьому кожна з відповідних частин може мати виражену самостійність. Таким загальним критерієм, який об'єднує систему в єдине ціле, і постають спільні цінності (вони ж і спільні риси) демократичної соціальної держави і громадянського суспільства. Це, наприклад: визнання ідеї верховенства права; послідовний захист прав і свобод людини і громадянина; визнання демократичних і гуманістичних цінностей; визнання невід'ємних індивідуальних прав людини [4, с. 232–233]; вільне формування громадської думки, ідеологічний і політичний плюралізм; свобода створення та діяльності засобів масової інформації; високий рівень інтелектуального та психологічного розвитку членів суспільства, їх здатність до самодіяльності у складі певного інституту громадянського суспільства [1, с. 129].

Важливо зазначити, що держава постає як невід'ємний елемент такої системи, який має ключові функції по підтриманню її цілісності і балансу. Проте на сьогодні у більшості підручників з теорії держави і права громадянське суспільство, навпаки, розглядається як невід'ємний елемент правової держави, що призводить до протилежних результатів наукового тлумачення їх взаємозв'язків [1, с. 137]. Так, на думку В.М.Селіванова, будь-яка складно організована система, якою є суспільство, потребує механізмів захисту від зловживання свободою як з боку окремих індивідів, так і соціальних структур, аби це зловживання не зросло до загрозливих масштабів, анархії, дезорганізації суспільного життя. Це об'єктивно необхідність у загальному органі, який би впорядковував суспільні відносини [4, с. 225]. Як стверджує інший дослідник – В.Тимошенко – громадянське суспільство потребує держави для виконання її основного завдання: узгодження інтересів усіх членів суспільства, максимальне забезпечення їх потреб і прав [19, с. 43].

Така модель зв'язків держави і громадянського суспільства цілком відповідає принципам реалізації права та публічної влади постіндустріальної держави: має місце «діалогічність» відносин держави і людини, яка представлена в двох стадіях функціонування політичної системи суспільства – в стадії об'єктивної державної влади при її формуванні («витоках») з суспільства і представництва соціуму) і під час «повернення» державної влади в суспільство у вигляді прийняття владних (в тому числі, правових) рішень і їх виконання. Однак не будь-який обмін повідомленнями і діями є діалогом, а тільки такий, який заснований на прийнятті та визнанні (тобто, легітимності, в певному сенсі) точки зору іншого – контрагента (адресата) [20, с. 522–526].

З точки зору теорії систем, кожен її елемент повинен мати як загальні риси, спільні із всіма елементами системи, так і специфічні риси, які і визначають місце елемента в цій системі. Які ж специфічні риси притаманні державі як елементу системи? З огляду на визначені функції, такими рисами є наявність легітимної державної публічної влади, право як основний засіб комунікації держави з громадянами та іншими суб'єктами (передусім за допомогою правових норм, норм публічного права, які, будучи спрямованими на забезпечення загального інтересу, встановлюють однакові «правила гри» для всіх учасників соціального спілкування) [2, с. 469], а також можливість застосування примусу – тобто саме те, що відрізняє державу від інших елементів громадянського суспільства.

На думку В.М. Селіванова категорія «громадянське суспільство» є ключовою в дослідженнях про відкрите суспільство, про механізм дійової політичної і економічної демократії, захист прав людини [4, с. 232]. «Громадянське суспільство» як загальнонаукова категорія відіграє надзвичайно важливу роль у формуванні людиноцентристської публічно-сервісної доктрини адміністративного права (вона має статус саме загальнонаукової, а не загальноправової,

категорії, оскільки вона є спільною для усіх суспільних наук: правознавства, соціології, політології, історії, економічної теорії та ін). Так, «реальне впровадження та реалізація в життя українського суспільства положення щодо службової спрямованості держави вимагає якісно нових відносин між органами державної влади і громадянами, діяльність яких повинна набувати ознак сервісного, тобто обслуговуючого, характеру. Функції держави та функції окремих державних органів завжди досить чутливо реагують як на події сьогодення, так і на більш глибокі тенденції еволюційного розвитку інститутів влади. Зміна функцій окремих державних органів пов'язується зі зміною сутності держави. Саме ця стадія розвитку суспільства спричиняється до різкого зростання кількості і якості послуг у різних сферах суспільного життя» [1, с. 138-139].

Впровадження розуміння не радянської, а західної демократичної, концепції взаємодії держави і громадянського суспільства тісно пов'язане з можливістю громадян впливати на прийняття державних рішень, що не може не відобразитись на формуванні змісту адміністративного законодавства. Важливими результатами втілення такої концепції є прийняття нормативних актів, якими визначається діяльність громадських рад при органах публічної влади, проведення громадських експертиз (зокрема, антикорупційної). Наприклад, Постанова КМУ від 3 листопада 2010 року «Про забезпечення участі громадськості у фор-

мування та реалізації громадської політики» [21], якою, крім того, затверджені «Порядок проведення консультацій з громадськістю з питань формування та реалізації державної політики», а також «Типове положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі державній адміністрації».

Розвиток та удосконалення адміністративного законодавства у напрямку залучення можливостей та механізмів громадянського суспільства передбачений також через запровадження практики проведення громадських слухань, місцевих ініціатив, електронних петицій, консультацій з громадськістю, громадської експертизи, участі громадян та інститутів громадянського суспільства у роботі консультативно-дорадчих органів та органів самоорганізації населення [22].

Висновки. Ціннісні орієнтири, які задаються загальнонауковою категорією «громадянське суспільство», мають важливе значення в процесі формування людиноцентристської доктрини адміністративного права України, особливо при визначенні принципів і закономірностей взаємодії держави і особи як рівнозначних (рівноважливих) елементів суспільства, що забезпечує його стійкість та розвиток.

ЛІТЕРАТУРА

1. Теорія держави і права: підручник / за заг. ред. д. О.М. Бандурки. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2018. 416 с.
2. Загальна теорія держави і права: підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
3. Карась А. Етика свободи і солідарності в громадянському суспільстві. URL: <https://http://www.ji.lviv.ua/n21texts/karas.htm>
4. Селіванов В.М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти: монографія. Київ, 2002. 724 с.
5. Авіньєрі Ш. Шанси та перешкоди на шляху до громадянського суспільства у Центральній та Східній Європі. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n21texts/avineri.htm>
6. Білозьоров Є.В., Власенко В.П., Горова О.Б., Завальний А.М., Заяць Н.В. Теорія держави та права: навч. посібник. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
7. Теорія держави і права: навч. посіб. / за заг. ред. Л. М. Стрельбицької. Київ: Кондор, 2016. 332с.
8. Теорія держави і права: навчальний посібник. Запоріжжя, 2010. 348с.
9. Теорія держави і права: навч. Посібник / за заг. ред. С.Л. Лисенкова. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 268 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: навчальний посібник. Львів: Край. 2007. 224 с.
11. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
12. Загальна теорія права: підручник / за заг. ред. М.І.Козюбри. Київ: Ваїте, 2016. 392 с.
13. Громадянське суспільство: політичні та соціально-правові проблеми розвитку: монографія / за ред. М. П. Требіна. Харків: Право, 2013. 536 с.
14. Мельник Р.С., Бевзенко В.М., Загальне адміністративне право: навчальний посібник / за заг. ред. Р.С.Мельника. Київ: Ваїте, 2014. 376 с.
15. Мельник Р.С. Адміністративне право і процес: теорія та практика правозастосування: монографія. Херсон, 2019. 212 с.
16. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n17>
17. Римаренко С.Ю. Самовизначення особи, нації, держави (етнополітичний аналіз). Київ, 1999. 432 с.
18. Мельник Р.С. Громадянське суспільство, держава та адміністративне право. *Право України*. 2013. № 8. С. 227–233.
19. Тимошенко В. Формування ідей та елементів громадянського суспільства в Україні: ретроспективний аналіз. *Право України*. 2014, № 4. С. 36–44.
20. Честнов И.Л. Постклассическая теория права: монография. СПб., 2012. 650 с.
21. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації громадської політики: Постанова КМУ від 3 листопада 2010 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text>
22. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки: Указ Президента України від 27 вересня 2021 року № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#n17>